

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 33 (2012)

Δελτίον ΧΑΕ 33 (2012), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημήτρη Κωνστάντιου (1950-2010)

Ο ναός της Παντοβασίλισσας στην Τρίγλεια.
Τυπολογικές και μορφολογικές επισημάνσεις

Μιχάλης ΚΑΠΠΑΣ

doi: [10.12681/dchae.1234](https://doi.org/10.12681/dchae.1234)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΠΠΑΣ Μ. (2014). Ο ναός της Παντοβασίλισσας στην Τρίγλεια. Τυπολογικές και μορφολογικές επισημάνσεις. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 33, 55–66. <https://doi.org/10.12681/dchae.1234>

Μιχάλης Κάππας

Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΝΤΟΒΑΣΙΛΙΣΣΑΣ ΣΤΗΝ ΤΡΙΓΛΕΙΑ.
ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ*

Στην Παντοβασίλισσα της Τρίγλειας εφαρμόζεται μια ιδιότυπη παραλλαγή σύνθετου τετρακιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο, όπου οι χώροι του ιερού βήματος βραχύνονται υπερβολικά. Η σύμπτυξη αυτή υπαγόρευσε την τοίχιση των μικρών διόδων επικοινωνίας του κυρίως ιερού με τα παραβήματα, αμέσως μετά την αποπεράτωση του μνημείου και πριν την τοιχογράφηση του. Στο παρόν άρθρο εξετάζονται ανάλογες περιπτώσεις σύνθετων τετρακιόνιων σταυροειδών εγγεγραμμένων «με συνεπτυγμένο ιερό βήμα», ενώ προκρίνεται ως πιθανότερη η περίπτωση τα ανατολικά γωνιακά διαμερίσματά τους να λειτουργούσαν ως παρεκκλήσια.

In the church of the Pantovasilissa of Trigleia a peculiar/variant of the cross-in-square complex four-columned type is applied, where the spaces of the bema are exceedingly limited. This shortening dictated/provoked the walling of the small passages providing communication between the main bema and the parabemata, immediately after the completion of the monument and before its decoration/painting. In the present article analogous examples of complex four-columned churches with a compact bema are examined, while the case that the east corner bays functioned as chapels is determined to be rather more likely.

Η Παντοβασίλισσα, γνωστή στη βιβλιογραφία με την επωνυμία Kemerli Kilise, βρίσκεται στις δυτικές παρυφές της Τρίγλειας και, σύμφωνα με τις νεότερες απόψεις, χρονολογείται λίγο μετά το 1336¹. Πρόκειται για μια ιδιότυπη περίπτωση σύνθετου τετρακιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρούλλο, που προκάλεσε

κατά το παρελθόν σειρά παρανοήσεων στις περισσότερες απόπειρες τυπολογικής του κατάταξης (Εικ. 1 και 7). Παρά την πρόσφατη δημοσίευση μιας εμπεριστατωμένης μελέτης για την αρχιτεκτονική του ναού, όπου το θέμα της εφαρμοζόμενης παραλλαγής του σταυροειδούς εγγεγραμμένου τίθεται σε σωστή βάση², ορισμένα

Λέξεις κλειδιά

13ος 14ος αιώνας, Μικρά Ασία, Αυτοκρατορία της Νίκαιας, Λάτρος, Βυζαντινή αρχιτεκτονική, Σταυροειδής εγγεγραμμένος, Σύμπτυξη ιερού βήματος.

Keywords

13th 14th century, Asia Minor, Empire of Nicaea, Latros, Byzantine architecture, Cross in square, Shortening of bema.

* Η αφορμή για την ενασχόλησή μου με τον ναό της Παντοβασίλισσας δόθηκε κατά τη συγγραφή του καταλόγου της διδακτορικής μου διατριβής με θέμα «Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου στη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο. Το παράδειγμα του απλού τετρακιόνιου/τετράστυλου» που υποστηρίχθηκε στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης το 2009. Η Παντοβασίλισσα είχε χαρακτηριστεί από ορισμένους ερευνητές ως απλός τετρακιόνιος, οπότε και συμπεριλήφθηκε αρχικά στον κατάλογο της εργασίας μου. Στο κείμενο που ακολουθεί παρουσιάζονται οι λόγοι που οδήγησαν τελικά στην εξαίρεσή της. Η παρούσα μελέτη αποτελεί ανάπτυξη ομότιτλης ανακοίνωσής μου στο Εικοστό Έκτο Συμπόσιο της ΧΑΕ, που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα τον Μάιο του 2006, βλ. Πρόγραμμα και περιλήψεις ει-

σηγήσεων και ανακοινώσεων, 30-31.

¹ P.I. Kuniholm C.L. Striker, «Dendrochronological Investigations in the Aegean and Neighboring Regions 1983-1986», *JFA* 14 (1987), 385-398, κυρίως 396, πίν. 2. R. Ousterhout, «Constantinople, Bithynia and Regional Developments in Late Palaeologan Architecture», *Twilight of Byzantium*, S. Ćurčić D. Mouriki (επιμ.), Princeton 1991, 75-91, κυρίως 87 (στο εξής: Ousterhout, «Late Palaeologan Architecture»).

² Στ. Μαμαλούκος, «Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική του ναού της Παναγίας Παντοβασίλισσας στην Τρίγλεια της Βιθυνίας», *ΔΧΑΕ* περ.Δ' ΚΣΤ' (2005), 51-62, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία (στο εξής: Μαμαλούκος, «Παντοβασίλισσα»).

Εικ. 1. Τρίγλεια, Παντοβασίλισσα. Άποψη από νοτιοδυτικά (2001).

μορφολογικά και τυπολογικά ζητήματα του μνημείου χρήζουν περαιτέρω διευκρινίσεων.

Ο ναός διαθέτει νάρθηκα πλήρως συνενωμένο με τον σταυροειδή πυρήνα³, ενώ ακόμη δυτικότερα στέκει ερειπωμένη νεωτερική επέκταση, που προστέθηκε στα τέλη του 19ου αι. προκειμένου να καλυφθούν οι ενοριακές

ανάγκες της άλλοτε ακμαίας ελληνικής κοινότητας της πόλης⁴. Σε μετασκευή οφείλεται ο υφιστάμενος τρούλλος, μιας και ο αρχικός φαίνεται ότι κατέρρευσε στο μεγάλο σεισμό του 1855⁵. Ο ναός παρουσιάζει εξωτερικά ενδιαφέρουσα πλαστική διάρθρωση, με τρία αβαθή αψιδώματα σε κάθε μία από τις μακρές πλευρές⁶ (Εικ. 1).

³ Ό.π., 53-54.

⁴ C. Mango και I. Ševčenko, «Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara», *DOP* 27 (1973), 235-277, κυρίως 238 (στο εξής: Mango και Ševčenko, «Some Churches»).

⁵ Ό.π., 238-240.

⁶ Για μια συνοπτική ανάλυση παρόμοιων περιπτώσεων, όπου

προτείνονται συγκεκριμένες κατηγοριοποιήσεις με βάση τη διάρθρωση των αψιδωμάτων, βλ. S. Ćurčić, «Articulation of Church Façades During the First Half of the Fourteenth Century», *L'art byzantin au debut du XIVe siècle, Symposium de Gračanica 1973*, Beograd 1978, 17-27.

Στο ανώτερο τμήμα της κεντρικής αψίδας τρεις αβαθείς κόγχες καλύπτουν την ράχη του τεταρτοσφαιρίου. Η τοιχοποιία συνίσταται από εναλλαγή ζωνών λίθων και σειρών πλίνθων, με περιστασιακή παρεμβολή πλινθίων στους κατακόρυφους αρμούς, χαρακτηριστική σε μνημεία της λεγόμενης αρχιτεκτονικής των Λασκαριδών⁷. Στα αυθεντικά τόξα των πλάγιων αψιδωμάτων εφαρμόζεται το μικτό σύστημα τοξοδομίας, με εναλλαγή καλολαξευμένων θολιτών και τριών πλίνθων⁸ (Εικ. 2 και 3). Η εσωτερική παρειά των τόξων διαμορφώνεται με απότμηση, έτσι που να δημιουργείται η εντύπωση ότι αυτά είναι διβαθμιδικά, με συνέχεια των δομικών υλικών. Η απότμηση δεν περιορίζεται μόνο στα λίθινα δομικά στοιχεία του τόξου αλλά και στις πλίνθους, που φαίνεται ότι έχουν απολαξευθεί μετά το ψήσιμο.

Διαπιστώνεται λοιπόν στο μνημείο, ένας γόνιμος συγκερασμός στοιχείων προερχόμενων, τόσο από την κωνσταντινουπολιτική οικοδομική παράδοση, όπως λ.χ. η πλαστική διάρθρωση των όψεων και η διαμόρφωση μικρών κογχών στο ψηλότερο τμήμα της κεντρικής αψίδας⁹, όσο και από την αρχιτεκτονική των Λασκαριδών, κυρίως στον τομέα της τοξοδομίας¹⁰.

Η υιοθέτηση της μικτής τεχνικής σε εμφανή τόξα, κάνει δειλά την εμφάνισή της σε βυζαντινές εκκλησίες ήδη από τις αρχές του 11ου αιώνα¹¹, αλλά θα υιοθετηθεί ευρέως από τα συνεργεία της αυτοκρατορίας της Νίκαιας κατά τη διάρκεια του 13ου αιώνα, με επιμέρους τεχνικές διαφοροποιήσεις¹². Στα μνημεία του Λάτρου (Εικ. 4) που συνδέονται με την οικοδομική δραστηριότητα

Εικ. 2. Τρίγλεια, Παντοβασίλισσα. Το τόξο του ανατολικού αψιδώματος της νότιας πλευράς (2001).

Εικ. 3. Τρίγλεια, Παντοβασίλισσα. Το τόξο του δυτικού αψιδώματος της βόρειας πλευράς (2001).

⁷ Για τα βασικά γνωρίσματα της αρχιτεκτονικής των Λασκαριδών βασικό παραμένει παρά τον επαναπροσδιορισμό της χρονολόγησης ορισμένων μνημείων το άρθρο του H. Buchwald, «Lascarid Architecture», *JÖB* 28 (1979), 261 296 (στο εξής: Buchwald, «Lascarid Architecture»).

⁸ Mango και Ševčenko, «Some Churches», 239, 274, εικ. 23. Μαμαλούκος, «Παντοβασίλισσα», 59, εικ. 17.

⁹ Γ. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 1984, 210 (στο εξής: Βελένης, *Ερμηνεία*).

¹⁰ Για κατασκευη επάλληλων τόξων κατά τη μικτή τεχνική, βλ. Βελένης, *Ερμηνεία*, 98 106.

¹¹ Όπως λ.χ. στον Άγιο Ιωάννη Μεσημβρίας (Γ. Βελένης, «Ενας παλαιολόγειος ναός στην περιοχή Δράμας», *ΕΕΠΣΠΘ ΣΤ* (1973 1974), 81 108, κυρίως 94 98. K. Mijatev, *Die mittelalterliche Baukunst in Bulgarien*, Sofia 1974, εικ. 105) ή λίγο αργότερα στο καθολικό της Νέας Μονής Χίου (S. Vogiatzis, «The katholikon of Nea Moni in Chios», *JÖB* 59 (2009), 229 242).

¹² Βελένης, *Ερμηνεία*, 100, 102.

Εικ. 4. Λάτρος, ερειπωμένος ναός στη μικρότερη νησίδα των Ikiz Ada. Λεπτομέρεια παραθύρων βόρειας πλευράς (2000).

των Λασκαριδών, το μικτό σύστημα στον τρόπο κατασκευής των τόξων επιχωριάζει¹³. Ακόμα και η σπάνια λύση της απότμησης των εσωτερικών παρειών στα τόξα της Παντοβασιλίσσας απαντά για πρώτη φορά στους τρουλίσκους των παραβημάτων της Αγίας Σοφίας στη Νίκαια, για τους οποίους οι Mango και Ševčenko υπαινίσσονται ότι δεν θα μπορούσαν να έχουν κατασκευαστεί πριν από τα μέσα του 13ου αιώνα¹⁴. Από το βασίλειο των Λασκαριδών οι επεξεργασμένες τεχνικές των μικτών τοξοδομιών θα μεταλαμπαδευτούν στην Κωνσταντινούπολη μετά την απελευθέρωση της πόλης από τα στρατεύματα του Μιχαήλ Η', και θα αποτελέσουν τυπικό γνώρισμα της παλαιολόγειαρχιτεκτονικής στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας¹⁵, και στο σημαντικό για τους Βυζαντινούς λιμάνι της Μεσημβρίας¹⁶. Στη Μακεδονία τόξα κτισμένα κατά τη μικτή τεχνική κάνουν την εμφάνισή τους κατά τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα¹⁷. Στη νότια Ελλάδα υιοθετούνται κατ'εξαίρεση σε ακόμη οψιμότερη περίοδο· σε μεγάλα τόξα εμφανίζονται κυρίως σε εκκλησίες του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα¹⁸, ενώ θα συνεχίσουν να εφαρμόζονται και σε κτήρια της πρώιμης οθωμανικής περιόδου¹⁹.

Αυτό όμως που έχει πρόσθετο ενδιαφέρον σε σχέση με τα μορφολογικά χαρακτηριστικά της Παντοβασιλίσσας είναι η παρουσία στοιχείων, που προσγράφονται στο θεματολόγιο της ελλαδικής αρχιτεκτονικής. Τέτοια είναι λ.χ. η περίπτωση της οδοντωτής ταινίας που οριοθετεί το εξωράχιο των τόξων στα δύο ακραία αφιδώματα της βόρειας όψης του μνημείου (Εικ. 3). Ο συγκεκριμένος τρόπος οριοθέτησης τόξων, ενώ δεν μαρτυρείται σε κανένα από τα σωζόμενα κωνσταντινουπολιτικά μνημεία, αποτελεί βασικό γνώρισμα της ελλαδικής ναοδομίας, ήδη από την λεγόμενη προελλαδική σχολή²⁰ και κυρίως στους δύο αιώνες που την ακολούθησαν²¹. Η ξαφνική εμφάνιση του στοιχείου αυτού σε μνημεία της βορειοδυτικής Μικράς Ασίας κατά τον 13ο αιώνα θέτει το ζήτημα της μετακίνησης μαστόρων ή και ολόκληρων οικοδομικών συνεργείων από τον νότιο ελλαδικό χώρο στις ασφαλέστερες περιοχές της λασκαριδικής επικράτειας. Δυστυχώς απουσιάζουν οι σχετικές ιστορικές μαρτυρίες, ωστόσο η αιφνίδια εισαγωγή ελλαδικών μορφολογικών στοιχείων σε κτήρια της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, αν μη τι άλλο, μας υποχρεώνει να ερευνήσουμε ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Στις πηγές περιγράφεται με έμ-

¹³ Βλ. λ.χ. τους ναούς των νησίδων Kahwe Asar Ada, και İkiz Ada, (U. Peschlow, «Die Latmosregion in byzantinischer Zeit», *Der Latmos, Eine unbekannt Gebirgslandschaft an der türkischen Westküste*, A. Peschlow Bindokat (επιμ.), Berlin 1996, εικ. 97, 106 αντί στοιχα). Για το Λάτρος βασική παραμένει η μνημειώδης μελέτη του T. Wiegand, *Der Latmos, Milet*, III, Berlin 1913. Στον ίδιο τόμο (97 176) υπό τον τίτλο *Monumenta Latrensis Hagio-graphica* ο H. Delehayne δημοσίευσε τα περισσότερα από τα σχετικά με το Λάτρος αγιολογικά κείμενα. Τέσσερις σφραγίδες από το ίδιο μοναστικό κέντρο δημοσίευσε και ο V. Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*, V.2, Paris 1965. Χρήσιμα για τις αρχιτεκτονικές παρατηρήσεις τους και κάποια καλά επεξεργασμένα σχέδια, χωρίς ωστόσο να εξαντλούν τον μνημειακό πλούτο της μοναστικής πολιτείας, είναι ορισμένα άρθρα του Peschlow (U. Peschlow, «Der Latmos», *RbK V* (Stuttgart 1995), 651 716, και ο ίδιος, «Die Latmosregion» (ό.π.), 58 86). Για την ιστορία του μοναστικού κέντρου, βλ. Π.Λ. Βοκοτόπουλος, «Λάτρος», *ΕΕΒΣ* 35 (1966 1967), 69 106, όπου συγκεντρώνεται η παλιότερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης A. Kirby και Z. Mercangöz, «The Monasteries of Mt Latros and their Architectural Development», *Work and Worship at the Theotokos Evergetis 1050-1200* (εκδ. M. Mullett A. Kirby), Belfast 1997, 51 77. Ε. Ράγια, *Λάτρος, Ένα άγνωστο μοναστικό κέντρο στη Δυτική Μικρά Ασία, Με λεπτομερή σχολιασμό των εγγράφων του αρχείου της μονής Θεοτόκου του Στύλου*, Αθήνα 2008.

¹⁴ Mango και Ševčenko, «Some Churches», 274, εικ. 147. Βελένης, *Ερμηνεία*, 100 σημ. 3. Χρονολόγηση των τρούλων στον 13ο αιώνα δέχεται και ο Ousterhout, «Later Palaeologan Architecture», 86, εικ. 23.

¹⁵ Α. Πασαδαίος, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των βυζαντινών*

κτηρίων της Κωνσταντινουπόλεως, Αθήνα 1973, παρένθετος πίν. Β', πίν. 29, 34 38, 48 50. Th. Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul, A Photographic Survey*, Pennsylvania 1976, 40 41 εικ. 8 6, 8 7 (μονή της Χώρας), 346 347, εικ. 36 3, 36 4, 36 23, 36 24 (παρεκκλήσιο Παμμακαρίστου), 386 387, εικ. 40 1, 40 2 (εξωνάρθηκας Αγίου Θεόδωρου). Για την ιδιότυπη περίπτωση του Tekfur Serayi, βλ. Βελένης, *Ερμηνεία*, 102 103. Για παρόμοια παραδείγματα σε περιοχές που ανήκουν στη σφαίρα επιρροής της πρωτεύουσας, βλ. Ousterhout, «Later Palaeologan Architecture», 75 91.

¹⁶ A. Rachépon, *Églises de Mésemvria, Monuments de l'Art en Bulgarie*, III, Sofia 1932, πίν. IX (Αγία Παρασκευή), πίν. XIII XIX (Αλειτούργητος), πίν. XIV XXIX (Παντοκράτορας), πίν. XXXIV XLI (Αρχάγγελου), πίν. XLII XLV (Άγιος Θεόδωρος).

¹⁷ Βελένης, *Ερμηνεία*, 101 102.

¹⁸ Ό.π., 104 105. Οι περιπτώσεις εφαρμογής της μικτής τεχνικής στην τοξοδομία μνημείων της Πελοποννήσου πρόκειται να μας απασχολήσουν σε αυτοτελή μελέτη.

¹⁹ Όπως λ.χ. στο τζαμί του Νικόκαστρου Πύλου, που κτίστηκε λίγο μετά το 1573, βλ. πρόχειρα Γ. Παπαθανασόπουλος και Θ. Παπαθανασόπουλος, *Πύλος - Πυλία, Οδοιπορικό στο χώρο και στο χρόνο*, Αθήνα 2004², 55, εικ. 91.

²⁰ Για τη λεγόμενη προελλαδική σχολή, βλ. Π.Λ. Βοκοτόπουλος, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του 10ου αιώνας*, Θεσσαλονίκη 1992², κυρίως 205 206.

²¹ Για τη λεγόμενη ελλαδική σχολή βασικό παραμένει το έργο του G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916. Βλ. επίσης X. Μπούρας και Λ. Μπούρα, *Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, 380 521.

φραση η προσπάθεια της Νίκαιας να αναδειχθεί ως η μόνη νόμιμη έδρα της αυτοκρατορικής και της εκκλησιαστικής εξουσίας, παρά τον πολιτικό και εκκλησιαστικό κατακερματισμό που επέφερε η Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204²². Αναφέρεται εξάλλου ότι πλειάδα θεολόγων και φιλοσόφων κατέφυγαν στη νέα αυτοκρατορική αυλή, που διεκδικούσε με αξιώσεις πρωταγωνιστικό ρόλο στις προσπάθειες για την ανάκτηση της Πόλης, ενώ δεν λείπουν και οι μαρτυρημένες περιπτώσεις μετακίνησης ολόκληρων πληθυσμιακών ομάδων από την Πελοπόννησο σε πόλεις της βορειοδυτικής Μικράς Ασίας²³. Ο ενθουσιασμός για τις θετικές εξελίξεις της χρηστής διοίκησης του Ιωάννη Βατάτζη και του διαδόχου του Θεόδωρου Λάσκαρη απηχείται και στα μνημεία που οι ίδιοι ανήγειραν, τα περισσότερα από τα οποία τα γνωρίζουμε, δυστυχώς, μόνο μέσα από τις σχετικές αναφορές των πηγών²⁴. Θεωρούμε εύλογο, από την έξαρση της οικοδομικής δραστηριότητας στην ευρύτερη περιοχή, να επωφελήθηκαν, είτε αυτοβούλως, είτε οργανωμένα, κτίστες από περιοχές, στις οποίες, την ίδια περίοδο, οι ιστορικές εξελίξεις περιόρισαν δραστικά την ανέγερση κτηρίων.

Η υπόθεση αυτή φαίνεται να ενισχύεται από τη μελέτη ορισμένων κατασκευαστικών λεπτομερειών κυρίως στα καθολικά των μονών του Λάτρου, που δέχτηκαν τις ευεργετικές χορηγίες των αυτοκρατόρων της Νίκαιας. Σε δύο τουλάχιστον μνημεία της λίμνης Ηράκλειας, στο ναό της νησίδας Kahve Asar Ada²⁵ (Εικ. 5) και στο καθολικό της μονής των Δύο Βουνών στη μικρότερη νησίδα των İkiz Ada²⁶ (Εικ. 4), οδοντωτές ταινίες οριοθετούν τόξα κατά τα ελλαδικά πρότυπα. Στο τελευταίο παράδειγμα, ένα μεγάλο τμήμα της τοιχοποιίας είναι δομημένο κατά το κυρίαρχο στην ελλαδική ναοδομία πλινθοπερίκλειστο σύστημα, με μονές πλίνθους στους κατακό-

Εικ. 5. Λάτρος, ερειπωμένος ναός στο Kahve Asar Ada. Αποψη της αφίδας από νοτιοανατολικά (2000).

ρυφους και τους οριζόντιους αρμούς. Αυτό που παρουσιάζει ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον είναι ότι στη βορειοδυτική γωνία της εκκλησίας του Kahve Asar Ada

²² Α. Σταυρίδου Ζαφράκα, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη 1990.

²³ Για την περίπτωση των κατοίκων της Μονεμβασίας που μετόικησαν στη πόλη των Πηγών στις ακτές του Ελλησπόντου, βλ. Χ. Α. Καλλιγά, *Μονεμβασία, Μια βυζαντινή πόλις κράτος*, Αθήνα 2010, 68 69, 81. Αξίζει να σημειωθεί ότι τμήματα των τειχών του σπουδαίου αυτού μικρασιατικού λιμανιού είναι κτισμένα κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομής, στοιχείο που καθιστά δελεαστική τη συσχέτιση της συγκεκριμένης φάσης της οχύρωσης της πόλης με την παρουσία των Πελοποννήσιων μετοίκων, που ήταν εξοικειωμένοι με παρόμοιες λύσεις.

²⁴ Οι αυτοκράτορες της Νίκαιας συνδέονται με την ανέγερση μεγάλου αριθμού μνημείων στη βορειοδυτική Μικρά Ασία, ελάχιστα από τα οποία σώζονται. Τα πιο σημαντικά υπήρξαν η μονή του Σωτήρος Χριστού στο όρος Σίπυλο κοντά στη Μαγνησία (Manisa Dagh), που ιδρύθηκε από τον Ιωάννη Βατάτζη πιθανότατα λίγο μετά το 1224, και η μονή της Θεοτόκου, καθίδρυμα της συζύγου του Ειρήνης, βλ. Buchwald, «Lascarid Architecture», 263.

²⁵ Οδοντωτές ταινίες οριοθετούν τα παράθυρα της αφίδας και το τρίλοβο παράθυρο του βόρειου σταυρικού σκέλους, βλ. Buchwald, «Lascarid Architecture», εικ. 11 12. Βελένης, *Ερμηνεία*, 95 96.

²⁶ Οδοντωτές ταινίες οριοθετούν τα τόξα των δίλοβων παραθύρων της βόρειας πλευράς του ναού, βλ. Buchwald, «Lascarid Architecture», 273 εικ. 31. Ο Γ. Βελένης ερμηνεύει την παρουσία του στοιχείου αυτού στη Μικρά Ασία στο πλαίσιο του εκλεκτικισμού που χαρακτηρίζει εν γένει τον τρόπο κατασκευής τόξων κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, βλ. Βελένης, *Ερμηνεία*, 96.

Εικ. 6. Λάτρος, ερειπωμένος ναός στο Kahve Asar Ada. Λεπτομέρεια τοιχοποιίας στη βορειοδυτική γωνία του ναού (2000).

διακρίνεται πλίνθινο κόσμημα που παραπέμπει σαφώς στα ψευδοκουφικά κεραμοπλαστικά θέματα ελλαδικών μνημείων²⁷ (Εικ. 6), με την μόνη διαφορά ότι το μικρασιατικό παράδειγμα έχει κατασκευαστεί με απλές και όχι με έγκοπτες πλίνθους. Με παρόμοιο τρόπο πρέπει να

ήταν δομημένο και το καθολικό της νησίδας Karikiri Ada, όμως το επενδυτικό υλικό της τοιχοδομίας έχει λιθολογηθεί από κατοίκους του γειτονικού χωριού²⁸.

Η στενή αυτή σχέση στο πεδίο των οικοδομικών πρακτικών μεταξύ της εξεταζόμενης εκκλησίας και των μνημείων του Λάτρου, τα οποία τοποθετούνται με σχετική ασφάλεια γύρω στα μέσα ή στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα, μας κάνει να διατηρούμε επιφυλάξεις σε σχέση με την ακριβή χρονολόγηση της Παντοβασιλίσσας – με τη μέθοδο της δένδροχρονολόγησης – λίγο μετά το 1336, εποχή που οι Οθωμανοί Τούρκοι προελαύνουν στη Βιθυνία, κατακτώντας τη μια πόλη μετά την άλλη²⁹.

Η αφομοίωση εξεζητημένων ελλαδικών μορφολογικών στοιχείων σε κτήρια της βορειοδυτικής Μικράς Ασίας, για την οποία έγινε λόγος παραπάνω, δεν μπορεί να ερμηνευθεί μόνο στο πλαίσιο του γενικότερου εκλεκτικισμού που χαρακτηρίζει τις αρχιτεκτονικές αναζητήσεις της ύστερης βυζαντινής περιόδου εν γένει, και ειδικότερα στη λασκαριδική επικράτεια. Η παρουσία μαστόρων από τον νότιο ελλαδικό χώρο, παρόλο που δεν ερείδεται στις ευάριθμες σχετικές με οικοδομική δραστηριότητα ιστορικές μαρτυρίες, θα παρείχε μία ικανοποιητική ερμηνεία στο φαινόμενο αυτό. Ζητούμενο πάντως παραμένει η επανεξέταση του μνημειακού αποθέματος του συγκεκριμένου τμήματος της Ανατολίας, υπό το πρίσμα των νεότερων δεδομένων της έρευνας, που θα συμβάλει στη διαλεύκανση δυσεπίλυτων σήμερα ζητημάτων.

Σε ό,τι αφορά την τυπολογική κατάταξη της Παντοβασιλίσσας, την σύγχυση των προγενέστερων ερευνητών επέτεινε η παρουσία του τρίτου ζεύγους κιόνων, στο σημείο της ενοποίησης του κυρίως ναού με τον νάρθηκα (Εικ. 7). Έτσι, το βιθυνικό παράδειγμα συνδέθηκε άστοχα με τα μνημεία του τύπου του Μυστρά³⁰, αφορμή, που σε συνδυασμό με την αποκάλυψη της εκκλησίας

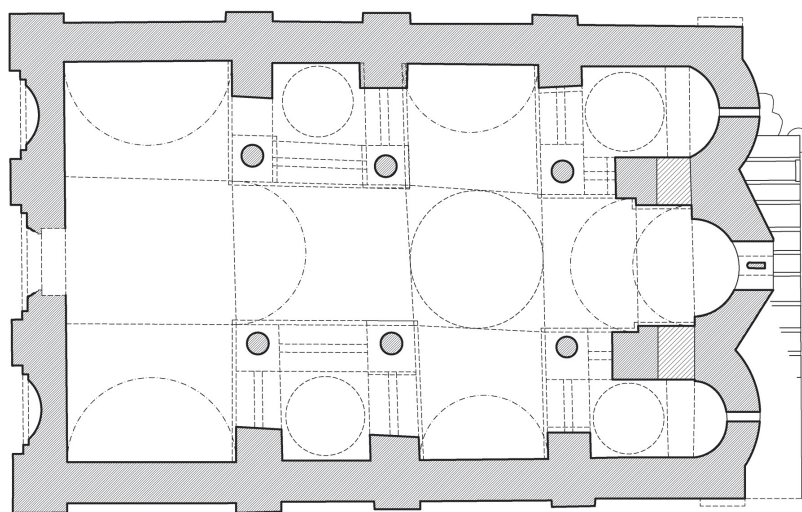
²⁷ Ν. Νικονάνος, «Κεραμοπλαστικές κουφικές διακοσμήσεις στα μνημεία της περιοχής Αθηνών», *Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, 59 122. Ν. Γκιολές, *Βυζαντινή ναοδομία (600-1204)*, Αθήνα 1992, 123 124. Μπούρας και Μπούρα, *Ελλαδική ναοδομία* (ό.π. σημ. 21), 473 474.

²⁸ U. Peschlow, «Der Latmos», *RbK V* (Stuttgart 1995), εικ. 21 23. Ο ίδιος, «Die Latmosregion» (ό.π. σημ. 13), 75, εικ. 100.

²⁹ Το ζήτημα της χρονολόγησης της Παντοβασιλίσσας αλλά και άλλων μνημείων της λασκαριδικής επικράτειας παραμένει ανοικτό. Χρονολόγηση στον 13^ο αιώνα υπαινίσσονται για την Παντοβασιλίσα οι Mango και Ševčenko, «Some Churches», 274, ενώ στο

δεύτερο μισό του ίδιου αιώνα τη χρονολογεί και ο Βελένης, *Ερμηνεία*, 100 σημ. 3.

³⁰ Mango και Ševčenko, «Some Churches», 273 274. Για τον τύπο του Μυστρά βασικό παραμένει το άρθρο του H. Hallensleben, «Untersuchungen zur Genesis und Typologie des Mistratypus», *Sonderdruck aus dem Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft XVIII Verlag des Kunstgeschichtlichen Seminars der Universität Marburg/Lahn* 1969, 105 118. Βλ. επίσης H. Buchwald, «Sardis Church E a Preliminary Report», *JÖB* 6 (1977), 277 283, αν και το θέμα της δημιουργίας και της γεωγραφικής διασποράς του μικτού τύπου χρήζει επαναδιαπραγμάτευσης.

0 1 2 3 4 5M

Εικ. 7. Τρίγλεια, Παντοβασιλίσα. Τομή κατά μήκος και κάτοψη. Πρόταση αναπαράστασης (Στ. Μαμαλούκος).

Εικ. 8. Τρίγλεια, Παντοβασιλίσα. Η τοιχισμένη δίοδος στον βόρειο τοίχο του κυρίως ιερού (2001).

Ε στις Σάρδεις³¹, ώθησε τον H. Buchwald στη διατύπωση της θεωρίας ότι ο συνδυασμός τρίκλιτης βασιλικής στο ισόγειο και σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλ-

λο στον όροφο –δηλαδή ο λεγόμενος μικτός τύπος ή τύπος του Μυστρά– αποτελεί πρωτότυπη δημιουργία της αυτοκρατορίας της Νίκαιας³².

Αδικοιολόγητη υπήρξε και η υπαγωγή της Παντοβασιλίσας στην παραλλαγή των απλών τετρακίονων³³, μιας και είναι εμφανές ότι τα ανατολικά γωνιακά διαμερίσματα διακρίνονται με σαφήνεια από τα παραβήματα. Τμήμα τους μάλιστα, μπροστά από τις αψίδες, διαθέτει και διαφοροποιημένη κάλυψη με ημικυλινδρικές καμάρες, ενώ τα ανατολικά γωνιακά διαμερίσματα καλύπτονται με φουρνικά, διάρθρωση που δηλώνεται και εξωτερικά στη στέγαση. Και στον χώρο του κυρίως ιερού βήματος, υπάρχει σαφής διάκριση ανάμεσα στην καμάρα του ανατολικού σταυρικού σκέλους και τη «μεταβατική» καμάρα που καλύπτει τον χώρο μπροστά από το τεταρτοσφαίριο της αψίδας. Υπάρχουν δηλαδή όλα τα επιμέρους στοιχεία που υπαγορεύουν την υπαγωγή του μνημείου στην ομάδα των σύνθετων τετρακίονων σταυροειδών εγγεγραμμένων³⁴ με μία βασική διαφορά: ο χώρος του ιερού βήματος διαμορφώνεται στο βιθυνικό μνημείο αισθητά πιο συνεπτυγμένος σε σχέση με τις αποκρυσταλλωμένες κωνσταντινουπολικές εκδοχές του τύπου, ενώ επιπλέον φαίνεται να διεισδύει στον χώρο του σταυροειδούς πυρήνα.

Στον υπό εξέταση ναό υπάρχει, ωστόσο, μια ακόμη, σημαντική για την περαιτέρω ανάλυσή μας, οικοδομική λεπτομέρεια: οι χαμηλές τοξωτές δίοδοι επικοινωνίας του κυρίως ιερού βήματος με τα παραβήματα τοιχίστηκαν αμέσως μετά την αποπεράτωση του ναού και πριν την κύρια φάση τοιχογράφησής του, όπως μαρτυρεί η παρουσία του συλλειτουργούντος ιεράρχη με πολυσταύριο φαιλόνιο στο αποφραγμένο τμήμα του βόρειου ανοίγματος και τα σπαράγματα ανάλογης παράστασης στη μισοκατεστραμμένη τοίχιση της νότιας διόδου³⁵ (Εικ. 8

³¹ Buchwald, «Sardis Church E» (ό.π. σημ. 30), 265 299.

³² Buchwald, «Lascarid Architecture», 295 296. Η περίπτωση της εκκλησίας E των Σάρδεων αποτελεί σπάνιο παράδειγμα σύνθετου τετρακίονιου, τα γωνιακά διαμερίσματα του οποίου καλύπτονταν με τρουλίσκους. Το στοιχείο που περιπλέκει λίγο τα ζητήματα της τυπολογικής του κατάταξης είναι η ύπαρξη ενός επιπλέον ζεύγους κίωνων, που έχει αντικαταστήσει τους τοίχους που συνήθως διαιρούν τους χώρους του ιερού βήματος. Το στοιχείο αυτό, αν και ιδιαίτερα σπάνιο, απαντά σε ένα ακόμη μνημείο της ύστερης βυζαντινής περιόδου, στον Άγιο Πέτρο και Παύλο στο Veliko Tırnovο της Βουλγαρίας, βλ. K. Mijatev, *Die mittelalterliche Baukunst in Bulgarien*, Sofia 1974, 142 144, εικ. 164. Παρόμοια με τον ναό των Σάρδεων περίπτωση σύνθετου τετρακίονιου με τρουλίσκους στα γωνιακά διαμερίσματα ήταν και η Παντάνασσα Φιλιπιάδας, βλ. Π.Α. Βοκοτόπουλος, *Παντάνασσα Φιλιπιάδας*, Αθή

ναι 2007, κυρίως 12, εικ. 3. Σύνθετος τετρακίονιος, ενδεχομένως πεντάτρουλος, έχει θεωρηθεί και ο ναός των Δεκαπέντε Μαρτύρων που έχει ανασκαφεί στην Στρώμνιτσα της Π.Γ.Δ.Μ., βλ. P. Miljković Pepek, «L'architecture chrétienne chez les Slaves macédoniens à partir d'avant la moitié du IXe siècle jusqu'à la fin du XIIe siècle», *The 17th International Byzantine Congress*, August 3 8, 1986, Washington, New York, 483 500, κυρίως εικ. 3.

³³ Y. Ötügen και R. Ousterhout, «The Byzantine Church at Çeltikdere», *Studien zur Byzantinischen Kunstgeschichte, Festschrift für Horst Hallensleben*, Amsterdam 1995, 89.

³⁴ Τα στοιχεία αυτά επιστημάνθηκαν από τον Στ. Μαμαλούκο, ο οποίος στη σχετική μελέτη του χαρακτηρίζει την Παντοβασιλίσα ως μια «ιδιόρρυθμη παραλλαγή των σύνθετων τετρακίονων σταυροειδών εγγεγραμμένων», βλ. Μαμαλούκος, «Παντοβασιλίσα», 53.

³⁵ Τα σπαράγματα τοιχογραφιών του ιερού βήματος ανήκουν

και 9). Η συγκεκριμένη λεπτομέρεια καθιστά προβληματική τη θέση του τέμπλου. Αν δεχτούμε ότι οι παράπλευροι χώροι του βήματος επείχαν θέση πρόθεσης και διακονικού, τότε το τέμπλο υποχρεωτικά θα πρέπει να ήταν στερεωμένο ανάμεσα στους ανατολικούς κίονες³⁶, οργάνωση που στερεί από το εκκλησίασμα ολόκληρο το ανατολικό τμήμα του σταυροειδούς πυρήνα. Αν πάλι το αρχικό τέμπλο ήταν προσαρμοσμένο στο δυτικό πέρας των τοιχοπεσσών που διαιρούν τους χώρους του ιερού βήματος —λύση που δεν πρέπει να αποκλείσουμε— οι παράπλευροι του ιερού βήματος χώροι θα εξυπηρετούσαν διαφορετικές λειτουργικές ανάγκες. Κατά πάσα πιθανότητα θα επείχαν θέση πλάγιων παρεκκλησίων³⁷, οργάνωση που μαρτυρείται επιγραφικά σε ένα τουλάχιστον πρώιμο παράδειγμα σταυροειδούς εγγεγραμμένου, στην Παναγία τη Σκριπού, στον Ορχομενό³⁸. Σύμφωνα με τις εντοιχισμένες μαρμάρινες επιγραφές τα ανατολικά γωνιακά διαμερίσματα του συγκεκριμένου ναού της Θεοτόκου, λειτουργούσαν ως παρεκκλήσια, το νότιο αφιερωμένο στον απόστολο Πέτρο, και το βόρειο στον έτερο των κορυφαίων, Παύλο.

Ανεξάρτητα από το ουσιαστικό θέμα της λειτουργικής χρήσης των πλάγιων διαμερισμάτων του βήματος, η συγκεκριμένη ιδιοτυπία της βράχυνσης συνολικά του ιερού βήματος σε σύνθετους τετρακίονιους, και της επακόλουθης απουσίας διόδων επικοινωνίας μεταξύ κεντρικού χώρου και παραβημάτων —αν και με επιμέρους διαφοροποιήσεις σε σχέση με το παράδειγμα της Παντοβασίλισσας— δεν είναι άγνωστη στη βυζαντινή ναοδομία, όπως πολύ σύντομα θα επιχειρήσουμε να καταδείξουμε στη συνέχεια.

στην κύρια φάση τοιχογράφησης του μνημείου, έργο του 14ου αιώνα, εξαιρετικής ποιότητας, ελλιπέστατα δημοσιευμένο, βλ. Mango και Ševčenko, «Some Churches», 240, εικ. 31 39.

³⁶ Οι Mango και Ševčenko, βασιζόμενοι σε ένα σχέδιο του ημερολογίου του John Covel, θεωρούν ότι το τέμπλο ήταν στερεωμένο ανάμεσα στους ανατολικούς κίονες, βλ. Mango και Ševčenko, «Some Churches», 274, σημ. 199, εικ. 2. Ακόμη και αν έτσι είχαν τα πράγματα, η περιγραφή του Covel αφορά στο τελευταίο τέμπλο του ναού, προφανώς έργο των μεταβυζαντινών χρόνων, που τίποτα δεν βεβαιώνει ότι στερεώθηκε στη θέση του αρχικού βυζαντινού φράγματος.

³⁷ Για περιπτώσεις παρεκκλησίων σε βυζαντινές εκκλησίες, βλ. G. Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines*, Paris 1969. S. Ćurčić, «Architectural Significance of Subsidiary Chapels in Middle Byzantine Churches», *JSAH*, XXXVI, 2 (May 1977), 94 110. Th. Chatzidakis Bacharas, *Les peintures murales de Hosios Loukas, Les chapelles occidentales*, Athènes 1982, 110 113. I. Sinkević, *The Church of St. Panteleimon at Nerezi, Architecture, Programme, Patronage*,

Εικ. 9. Τρίγλεια, Παντοβασίλισσα. Η τοιχισμένη διάδος στον νότιο τοίχο του κυρίως ιερού (2001).

Wiesbaden 2000, 17 19. I. Vitaliotis, «Les compartiments SO et NO du catholicon du monastère Saint Luc (Hosios Loukas) en Phocide: quelques remarques sur leur fonction», *Βυζαντιακά* 24 (2004), 143 171. Ο ίδιος, «Η λατρευτική χρήση των δυτικών “παρεκκλησίων” του καθολικού της μονής οσίου Λουκά και το πρόβλημα της χρήσης των παρεκκλησίων του νόθου σταυρού βυζαντινούς ναούς», *Βυζαντινή αρχιτεκτονική και λατρευτική πράξη*, Πρακτικά, (επιμ. Ε. Χατζητρυφώνος Φ. Καραγιάννη), Θεσσαλονίκη 2006, 44 56.

³⁸ N. Oikonomides, «Pour une nouvelle lecture des inscriptions de Skripu en Béotie», *TM* 12 (1994), 479 493. A. Papalexandrou, «Conversing Hellenism: The Multiple Voices of a Byzantine Monument in Greece», *Journal of Modern Greek Studies* 19 (2001), 237 254. Η ίδια, «Echoes of Orality in the Monumental Inscriptions of Byzantium», *Art and Text in Byzantine Culture*, ed. L. James, Cambridge University Press 2007, 161 187. Βλ. επίσης, Γ. Βελένης, «Το πολύ κογχο ιερό βήμα των τρισυπόστατων εκκλησιών της Τουρκοκρατίας», *Εκκλησιές* II (1982), 13 20, κυρίως 17.

Πρώτος ο Χ. Μπούρας επισήμανε την συγκεκριμένη ιδιότυπη διαμόρφωση στην περίπτωση του καθολικού της μονής Πετράκη Αθηνών, διατυπώνοντας την άποψη ότι το αρχικό τέμπλο θα ήταν στερεωμένο ανάμεσα στους ανατολικούς κίονες³⁹. Παρόμοια διαμόρφωση ιερού βήματος υιοθετείται σε δύο ακόμη σύνθετους τετρακιδίονους της πόλης των Αθηνών, στην Αγία Αικατερίνη⁴⁰ και στη Μεταμόρφωση Κοττάκη⁴¹. Στην πρώτη περίπτωση, έχει διανοιχτεί εκ των υστέρων στον βόρειο τοιχοπεσσό χαμηλό θυραίο άνοιγμα, που εξασφαλίζει την επικοινωνία του κυρίως ιερού με τον παράπλευρο χώρο, ο οποίος σήμερα επέχει θέση πρόθεσης.

Αξιίζει να επισημανθεί ότι στην Αγία Αικατερίνη, παρά τη βράχυνση του ιερού βήματος, η στέγαση των παραβημάτων διακρίνεται και εξωτερικά, με μονόριχτες στέγες, σε χαμηλότερη στάθμη από τις αντίστοιχες των ανατολικών γωνιακών διαμερισμάτων, ενώ διακρίνεται με σαφήνεια και η δίριχτη στέγη της μεταβατικής καμάρας, όπως συμβαίνει στη συντριπτική πλειονότητα των σύνθετων τετρακιδίων ναών. Αντίθετα στις περιπτώσεις του καθολικού της μονής Πετράκη και της Μεταμόρφωσης Κοττάκη η στέγαση των ανατολικών διαμερισμάτων των σταυροειδών πυρήνων είναι ενοποιημένη, με αποτέλεσμα οι ναοί να δίνουν εξωτερικά την εντύπωση ημισύνθετων τετρακιδίων σταυροειδών εγγεγραμμένων, λύση που οφείλεται σε μετασκευή.

Ένα ακόμη αθηναϊκό μνημείο, ο Άγιος Νικόλαος του Ραγκαβά, που στη βιβλιογραφία αναφέρεται συχνά ως απλός τετρακιδίονος⁴², παρουσιάζει πρόσθετο ενδιαφέρον σε σχέση με το ζήτημα που εξετάζουμε. Η σημερινή εσωτερική διάρθρωση των ανατολικών διαμερισμάτων του μνημείου οφείλεται σε μετασκευή που υπέστη στα τέλη του 19ου αιώνα, κατά την οποία, μεταξύ άλλων, γκρεμίστηκαν και οι αρχικές αψίδες, προκειμένου να διαπλατυνθεί ο παράπλευρος δρόμος⁴³. Στη φάση αυτή καθαιρέθηκαν οι τοίχοι που διαιρούσαν τους χώρους του βήματος και κατασκευάστηκαν τα υφιστάμενα τόξα που συνδέουν τους ανατολικούς κίονες με τον μετα-

γενέστερο ανατολικό τοίχο. Ο Χ. Μπούρας, στην πρόσφατη μονογραφία του για τη μεσοβυζαντινή Αθήνα⁴⁴, προτείνει την αποκατάσταση του μνημείου ως ημισύνθετου τετρακιδίου σταυροειδούς εγγεγραμμένου· δεν θα μπορούσε ωστόσο να αποκλειστεί και η ιδιόρρυθμη λύση με το συνεπτυγμένο ιερό βήμα, που εφαρμόστηκε στα τρία αθηναϊκά μνημεία, για τα οποία έγινε λόγος παραπάνω.

Τη συγκεκριμένη τυπολογική ιδιαιτερότητα περιγράφει με ακρίβεια ο όρος «*σύνθετος τετρακιδίονος με συνεπτυγμένο ιερό βήμα*», όρος που χρησιμοποιούσε στις πανεπιστημιακές του παραδόσεις ο δάσκαλός μου Γ. Βελήνης. Τον όρο αυτό, καθώς και τη σχετική προβληματική, φαίνεται να αποδέχεται και ο καθηγητής Χ. Μπούρας, κατά την ανάλυση παρεμφερών θεμάτων στη μονογραφία του για τη μεσοβυζαντινή Αθήνα⁴⁵.

Σε ό,τι αφορά την προέλευση της συγκεκριμένης ιδιότυπης λύσης, ένα κωνσταντινουπολιτικό παράδειγμα δίνει την απάντηση στο ερώτημα. Πρόκειται για τον ναό του Αγίου Ιωάννη εν Τρούλλω, στην ίδια την Κωνσταντινούπολη⁴⁶, κτίσμα που παρουσιάζει ακριβώς την ίδια διάταξη κάτοψης με το καθολικό της μονής Πετράκη. Παρόλο που αρκετοί ερευνητές τον χρονολογούν στον 12ο αιώνα, οι αδιάρθρωτες όψεις σε συνδυασμό με τις αναλογίες του εφαρμοζόμενου στο μνημείο μικτού συστήματος τοιχοποιίας υπαγορεύουν προγενέστερη χρονολόγηση, ίσως και στον 10ο αιώνα. Έτσι δικαιολογείται και η εφαρμογή της συγκεκριμένης ιδιότυπης λύσης στον ναό της Παντοβασιλίσσας, στο πλαίσιο της διαχρονικής επίδρασης που ασκεί η Κωνσταντινούπολη στις όμορες περιοχές της και όχι μόνο.

Ανάλογοι χειρισμοί ως προς τη διαμόρφωση του ιερού βήματος έχουν διαπιστωθεί και σε μία περιορισμένη ομάδα απλών τετρακιδίων σταυροειδών εγγεγραμμένων, όπου όμως καθαρά για λόγους εξασφάλισης περισσότερου χώρου, παρατηρείται με διάφορες λύσεις, η διεύρυνση συνήθως του χώρου μπροστά από την κεντρική αψίδα⁴⁷.

³⁹ Bouras, «Domed Cruciform Churches», (ό.π. σημ. 16), 14. Ο ίδιος, *Βυζαντινή Αθήνα, 10ος-12ος αι.*, Αθήνα 2010, 223 228 (στο εξής: Μπούρας, *Βυζαντινή Αθήνα*).

⁴⁰ Μπούρας, *Βυζαντινή Αθήνα*, 129 134.

⁴¹ Ο.π., 229 232, εικ. 218.

⁴² Γκιολές, *Βυζαντινή ναοδομία* (ό.π. σημ. 27), 147 148.

⁴³ Μ. Κάππας, *Ο ναός των Αγίων Αποστόλων Καλύμνου, Συμβολή στη μελέτη της διάδοσης του τύπου του απλού τετράστυλου σταυροειδούς εγγεγραμμένου*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία,

Θεσσαλονίκη 2001, 275 276 αρ.126.

⁴⁴ Μπούρας, *Βυζαντινή Αθήνα*, 214 220, εικ. 201.

⁴⁵ Ο.π., 129, 225 226, 231.

⁴⁶ Mathews, *Byzantine Churches of Istanbul* (ό.π. σημ. 15), αρ. 16, 159 172, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία για το μνημείο.

⁴⁷ Το συγκεκριμένο θέμα αναπτύσσεται σε σχετικό κεφάλαιο της διδακτορικής μου διατριβής, βλ. Μ. Κάππας, *Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου στη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο. Το παράδειγμα του απλού τετρακιδίου/τετράστυλου*,

Ολοκληρώνουμε τη σχετική ανάλυσή μας με μία πρόσφατη παρατήρηση για ένα από τα σπουδαιότερα μεσοβυζαντινά μνημεία της Αθήνας, την Καπνικαρέα⁴⁸. Προσεκτική εξέταση των χαμηλών διόδων που διατρέχουν τις πλάγιες κόγχες του κυρίως ιερού καταδεικνύει ότι αυτές έχουν διανοιχτεί εκ των υστέρων. Αυτό ίσως σημαίνει ότι και στην περίπτωση της Καπνικαρέας θα πρέπει να εξεταστεί το ενδεχόμενο, αρχικά οι βασικές ιεροπραξίες να περιοριζόνταν στον κεντρικό χώρο του βήματος, και τα σημερινά παραβήματα να συνιστούσαν

αρχικά αυτοτελή παρεκκλήσια αφιερωμένα σε σύνναους αγίους. Κάτι τέτοιο θα ερμήνευε και «λειτουργικά» την εμμονή των κωνσταντινουπολιτών αρχιτεκτόνων και όχι μόνο, να διαρθρώνουν με πλάγιες κόγχες τον χώρο του κυρίως ιερού βήματος σε σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς⁴⁹. Η ανάπτυξη του θέματος αυτού απαιτεί ωστόσο ειδική επιτόπια έρευνα σε μεγάλο αριθμό αντίστοιχων παραδειγμάτων, και ξεφεύγει από τους στόχους της παρούσας μελέτης, που επιχειρεί απλά να θέσει έναν προβληματισμό.

αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2009, 201 223, κυρίως 208 211.

⁴⁸ N. Gioles, «The Church of Kapnikarea in Athens: Remarks on Its History, Typology and Form», *Zograf* 31 (2006 2007), 15 27. Μπούρας, *Βυζαντινή Αθήνα*, 196 202.

⁴⁹ Ο κατάλογος σταυροειδών εγγεγραμμένων, διαφόρων παραλ

λαγών, με κόγχες στους πλάγιους τοίχους του κυρίως βήματος είναι μακρύς, βλ. πρόχειρα C. Mango, «The Monastery of St. Abercius at Kurşunlu (Elegmi) in Bithynia», *DOP* 22 (1968), 169 176, κυρίως 170. P.L. Vocotopoulos, «The Role of Constantinopolitan Architecture during the Middle and the Late Byzantine Period», *JÖB* 31/2 (1981), 551 573, κυρίως 555.

Michalis Kappas

THE CHURCH OF PANTOVASILISSA IN TRIGLEIA. TYPOLOGICAL AND MORPHOLOGICAL REMARKS

The Pantovasilissa, known in the bibliography as Kemerli Kilise, lays on the western outskirts of Trigleia and according to recent views is dated a little after 1336. It is a peculiar case of a cross-in-square church – of the complex four-columned type, which has caused a series of miscalculations in most of past attempts to define it typologically. West of the main church is the narthex which is fully adjacent to the cross-shaped core, while further to the west there is a newer addition.

The confusion of earlier researchers was accentuated by the presence of a third pair of columns, at the point where the main church adjoins the narthex. Thus, the Bithynian example was unsuccessfully associated with monuments of the Mystras type. The classification of the Pantovasilissa as a simple four-columned type was also unjustifiable, since the east corner bays are clearly distinguished from the parabemata. The barrel-vault of the east cross arm is also differentiated from the transitional barrel-vault covering the space in front of the bema. That is, all the specific elements exist that necessitate ascribing the monument to the complex four-columned group, the only difference being that the space of the bema is here noticeably limited, with regard to the crystallized Constantinopolitan versions of the type. In addition, in this particular example there is another important constructive detail that needs further comment: the low arched passages providing communication between the main bema and the parabemata were walled in right after the completion of the church and before it was painted, as the presence of the officiating bishop in the blocked part of the north opening attests. This detail presents a problem with the position of the altar-screen. If we accept that the spaces adjacent to the bema were used as prothesis and diakonikon, then the altar-screen must have been fastened between the east columns, a layout which deprives the congregation of the entire east part of the cross-in-square. If the altar-screen

was adjusted at the west end of the walls separating the spaces of the bema, an arrangement which should not be excluded, this means that the spaces adjacent to the bema were used for different liturgical needs. Most likely they were used as of adjacent chapels, an arrangement which is attested by inscriptions at least in one early example of the inscribed cross, the church of the Virgin Skripou in Orchomenos, Boeotia.

This rare solution of the overall shortening of the bema in complex four-columned type churches and the absence of passages of communication between the central space and the parabemata is not unknown in Byzantine church architecture. Ch. Bouras first pointed out this particular arrangement in the case of the katholikon of the Petraki Monastery in Athens, expressing the idea that the Byzantine altar-screen would have been supported between the east columns as is also the case today. A similar layout for the bema is used in two complex four-columned churches of medieval Athens, St. Catherine and the Transfiguration of Kottaki. The same typological arrangement was possibly applied in the initial phase of St. Nicholas Rangava in Plaka, Athens, which has been irreparably altered from poor-quality interventions during the second half of the 19th century.

The term «complex four-columned (type) with a compact bema» describes precisely this specific typological arrangement, a term Professor G. Velenis used in his lecture handouts. Regarding the question of the provenance of this particular solution, a Constantinopolitan example provides the answer, i.e. the church of Hagios Ioannis en Troullo, which has the same exact ground plan as the katholikon of the Petraki Monastery. Despite the fact that a number of researchers date it to the 12th century, the purity of its exterior façades combined with the proportions of the opus mixtum, in our opinion, necessitates an earlier dating, perhaps in the 10th century.